

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

(REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES)

Müdür — Editor
Prof. M. Tayyib GÖKBİLGİN

CİLD—VOLUME : IV.

CÜZ — PARTS : 3 - 4

1971

Edebiyat Fakültesi Basımevi

İSTANBUL

1971

Devlet Adamları Vasıfları
ve
Tarihimizde Bazı Bilgin Devlet Adamları

M. Tayyib GÖKBİLGİN

Tarihçilerimizin, bazan, «Vezir-i Aristo-tedbir», yâni, meşhur Yunan hukemasından Aristo gibi tedbirli ve muktedir dedikleri veya «başı, mevkii ilim yıldızları ile müzeyyen» veyahut da «bilginlerle ve büyük bir olgunlukla kemal kitabının önsözü» manalarına gelen sözlerle vasıflandırdıkları devlet adamları tiplerine tesadüf ederiz.

Her devirde ve her yerde devlet ve hükümet idaresini elinde tutan kimse-lerin ve en yüksek iktidar mevkiine gelen devlet adamlarının sahib bulunmala-rı arzu, temenni ve bazan da temin edilmiştir. Fakat, bunlar içinde, bilgin ve her manasıyla olgun denebilecekler nisbeten az olarak görünmüştür.

Bizde Devlet adamı vasıf, ahlâk ve meziyetleri ile bunların ilim ve bilgilere karşı ilgileri, bununla ünsiyetleri meselesi üzerinde o kadar meşgul olunmuştur ki, ahlâk ve siyaset alanında meydana getirilen eserlerin sayısı bir hayli yekûna baliğ olur. Rahmetli Bursalı Tahir Bey bu gibi eserlerin bir listesini, bir risâle halinde neşretmiş ve bizlere tanıtmıştır :

«Siyasete müteallik âsâr-ı İslâmiyye. İstanbul 1332». Biz, evvelâ, eski müel-liflerin bu türlü eserlerinde devlet adamları vasıfları hakkında söylediklerine dair ileri sürdükleri fikirlere temas edecek, sonra da, tarihimizin XV ve XVI. asır-larında yaşayan bazı şahsiyetleri misal olarak ele alacağız.

Eski müellifler, devlet adamlarını «Allah'ın emanetinden halkın işlerini gö-rüp gözetmeye ehil bulunan hâkim ve vâliler» şeklinde târif ederler ve bu gibi-lerin, yâni, «Vükelây-ı sahîh-temkîn ve vüzerây-ı şecâat-karîn» in âdil siyaset ile zâlim siyaseti birbirinden tefrik ve temyiz için, bu iki türlü siyaseti iyice ayırt edebilmeleri hususunda «siyâsî hükümlerle ilgili bilcümle bilgileri» mükemmelen tahsil etmeleri, öğrenmeleri hususunun çok mühim ve lüzumlu olduğunu bildi-rirler. Şu halde, devlet ve hükümet adamlarının birinci işleri «siyâset» ile, fa-kat bilhassa, «âdil siyâset» ile meşgul ve me'luf olmaktan ibarettir. Yine eski müellifler, siyâset kelimesini târif ederken, evvelâ, bir şeye takayyüd ve salâhı hu-susunu ihtimamla görüp gözetmek sonra da, mânâsını genişleterek, raiyyet umu-runu muhafaza ile vâli ve hâkim olmak mânâsında bulunduğunu anlatırlar. Di-

ğer taraftan fakihlerin bu kelimeyi izah ve tefsir ederken, «siyaseti tamamen terk ve ihmâl halkın hakkını kaybetmiye, tabiatlerinde fesad bulunan yaramaz kimselerin, şerîr adamların fitne çıkarmalarına sebep olur» demektedirler. Mamafih, bu mânâdaki siyaseti ziyâde tevsi etmenin bir takım şeni' mezâlimi mücib ve haksız yere kan dökmeyi ve mal musâderesini intaç edebileceğini beyan ile buna da cevaz vermezler. Bu vâdide على سنن العدل والاستقامة düstürünü, yâni «adâlet ve doğruluk yolunda»ki siyâsetin «akdem-i mekâm-ı saltanat ve medâr-ı intizâm-ı mülk ve millet» olduğunu, emîrlerin (hükümdarlar) ve vezirlerin (devlet adamları) koydukları yasakların korkusundan ve cezasından halkın daha fazla çekindiğini, Allah korkusundan ve Kur'an'ın nasihat şeklinde menettiği şeylerden daha müessir olduğunu bildirmekte müttefiktirler.

Ahlâk ve siyâset konusunda yazılmış eserlerden biri olan «Nehc'üs-Sülûk fi Siyâset'il-Mülûk» vezirlik (bugünkü başvekil ve vekillere muadil olan mevki ve makam) için, seçilen kimselerde 10 sıfat ve meziyyet bulunmak lâzım geldiğini, bunlardan birincisinin ilim olduğunu kaydettikten sonra diğer vasıfları da şöylece sıralamaktadır :

1. İlim, bilgi ve ma'rifet,
2. Yaşlı olmak; bir çok işlerde yuğurularak ve tecrübe sâhibi olarak olgun hâle gelmesi,
3. Umumun emniyet ve itimadına mazhar olması,
4. Sıdk-ı lisân, yâni, sözüne inanılır ve güvenilir olması,
5. Killet-i tamâ', yâni, rüşvet almayıp, kimseyi aldatmaması,
6. Cümle nâs ile, bütün insanlarla düşmanlık ve kin ve garaz beslemekten sâlim olması; çünkü düşmanlık duygusu beslemek adâlet ve şefkate mâni olur,
7. Emir ve kanunları unutmayıp hatırında tutması, yâni, kanun ve nizamları bilerek, birbirini tutmayan tedbirler almaması,
8. Zekâ ve fetânet, yâni vuku bulan şeyin hilâfı arz olunduğu vakit doğruyu ve yalanı anlayacak kadar zekâ sahibi olması,
9. Hafifmeşreb, hevâ ve heves.ne mağlub olmaması, çünkü keyif ve hevesine göre hareket insanı aldatmakta ve doğru yoldan ayırmakta birebirdir.
10. Kitâbet erbâbından bulunması yâni, dahilî, haricî, mâlf ve mülkî, savunma meselelerinde, kitâbete vukufu sebebiyle cereyan eden ahvalden kolaylıkla haberdar olması.

Görülüyor ki, vezirlerin, yâni, devlet adamlarının bu vasıflarının başında ilim gelmektedir. Bütün bunları, idare ve iktidar sâhibi şahsiyetlerde görmek isteyen o devirlerin münevverleri, aydın kafalı insanları, devlet adamlarının, bilhassa, faziletleri iktisap ve hıfzeta, reziletlerden de çekinmeleri noktasına önem vermişlerdir. «Ahlâk-ı hamîde » diye adlandırdıkları bu vasfı, insanların, ya fitrî olarak hâiz bulduklarını, yahut da, o mevkie geçeceklerin kesif bir çalışma ile

sonradan elde etmek, kisbî şekilde iktisab ettiklerini söylemişlerdir. Onlara göre, faziletlerin muhafazası için lâzım gelen şartlar da 4 türdür: Birincisi, devlet adamlarının fazilet erbabı ile görüşüp rezilet ashabı fena kimseler ile görüşmekten çekinmeleri. İkincisi, bu kimselerin nefislerini ilim ile ve fikir mahsulleri ile besliyerek, ilmin yüksek kâdrini göz önünde tutmaları, yani bu günkü bir tabir ile, Üniversite mensubları ve ilim havası ile ünsiyet peydâ etmeleri. Üçüncüsü, ayıplarını ve noksanlarını ihtar edecek sadık dostlar tedârik ve ihtiyâr ile faziletler muhafaza olunmaktadır. İnsan kendisinin noksanını, çok defa, göremez. Bu prensibi, bugünün şartları ile ancak başın hürriyeti tam manasıyla temin edebilir. Dördüncüsü ise, nefiste fütur görülüp, serkeşlik hissedilecek olursa o halde nezretmek, ahdetmek gibi güç olan riyâzet şekli ile nefis yola yatırılmalı ve faziletler muhafaza olunmalıdır.

Bundan başka, reziletlerin izâlesi için de ayrıca yollar gösterilmiştir. İbn Haldun da, bu konuda, epeyce mutalâa yürütmektedir: Pîrî-zâde Sahîh Mehmed Efendinin tercüme ettiği meşhur tarih mukaddimesinin birinci cildinde 13 üncü faslına «rütbe-i refîa-i mülk ve devlete nâil olan ricâl ibtidây-ı zuhurlarında bedevilere mahsus olan zaruret ve kanâat tavrında olup sonradan bedevilik halinden hazarîlik, yâni mukim ve medenîlik haline intikal, beledî ve hazarîler gibi süs ve zînete lüks ve haşmete başlamaları» meselesine hasrederek bununla, yiyecek, içecek, giyecek ve mefruşatta fazlaca külfetin mülk ve devletin vüs'atine mevkufl olmasını, onunla mütenasib bulunmasını imâ ve telkin ettiği gibi bir bölümünü de güzel ahlâk ve iyi hasletlere itinâ etmenin devlet ve saltanat alâmetlerinden olup ahlâk-ı rezîleye itibar ve rağbetin de mümkün zevâline işaret olduğu hâdisesine tahsis eylemiştir. İbn Haldûn'a göre, ahlâk güzelliğini nefsinde toplayan adamın, hükümdar, vezir ve devlet adamının iktidarda muvaffak olması, ikbal ve izzet bulması muhakkaktır. Bu bilgiler, mevki' ve kudret sahibi olmayan kimselerin tekliflerine müsaade, taleplerini terviç, ağır ve bâzan haksız muamelelere tehammül ile iyi muamele etmeli, müsafirlere ikrâm, aceze ve fakirleri yedirip giydirmelidir. Ahde vefâ, halkın ırzını siyânet hususlarında para sarfetmeli, âlimlere hürmet ve tâzim ile haklarında iyi kanâat besleyip, ulemânın tahdid ve târif ettikleri hududu tecâvüze cevaz göstermemelidirler. Kezâ, hakkın icrasında adâletin keskin kılıcı ile zâlimleri te'dip ve zulümlerini def' edip mazlumlara adil ve nısfat, zaiflere tevâzu' ve mülâyemet göstermeli, fukaranın şikâyetini dinleyip hakkını yerine getirmeli ve adalet, yardım vazifelerini ihyâ etmelidirler. Aksi takdirde, şâyet bir mülk ve devletin zevâline Allah'ın irâdesi taallûk etmişse, o devletin inkırazı devresinde, bu devletin erkânını bozacak fenâ hareketlerde bulunur, riyâset makamına ve siyâset nizâmına lâyıf işlerde himmetleri ve gayretleri noksan olur ki, bundan çekinmek lâzımdır. İbn Haldûn Mukaddimesinin III. cildini tercüme eden Cevdet Paşa ise, bu konuya dair mutalâa yürütürken ve insanlık hassalarından olan fikrin üç mertebesini izah eder-

ken; nazari hikmetin istinat ettiği en mühim unsur olan «mâlûmat-ı zihniyeden meçhulâtı istihsal eylemek» hususunda, siyasî işlerle meşgul olanların insan cemiyetlerini iyi idare edebilmek için, âlimleri ve fazilet erbabını müşavir-i devlet ve yardımcı olarak kullanmaları, bunların fikir ve re'yelerinden istifade etmeleri lüzumunu izaha çalışmakta, ve buna şarkta İbn Sina, Garbde Kadı İbn Rüşd, İbn Haldûn gibi ilim ve fikir adamlarına Osmanlı devletinde de Kemal Paşa-zâde, İdris-i Bidlisî, Ebüssuud Efendiyi misal göstermektedir.

Vezirler ve devlet adamlarının evsafı hakkında defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın «Naşâyih'ül-Vüzerâ ve'l-Umerâ» adlı eseri de pek çok şey söylemektedir. Kitabının birinci bölümünü sadrazamın tavrı ve ahlâkı bahsine ayıran müellif, «reâyâ fukarasının ve bütün halkın emniyet ve rahatı ve nizam ve ahvaleri ile himâye ve korunmalarına çalışan dindar ve müstakim bir vezir-i Aristo-ferâset'i, hükümdarın, mutlak vekil yapıp «ان تؤدوا الامانات الى اهلها» mazmunu üzere bütün memleket işlerinin tanzim ve tensikî ile halkın ahvâlinin islahatının onun uhdesine verilmesi ve vezirlik mevkiinde tam istiklâl ile hareketinin temini, rikâb-ı humâyuna arz buyurdıkları işleri geri çevirmemek mülk ve devlet icaplarının en lüzumluğu ve saltanat merasimi mühimmâtının en mühim bir işi olduğu güneş gibi açık bir hakikattir: «اظهر من الشمس»; mutlak vekil olan sadrazamın da himmet göstererek ve büyükler ile küçüklerin bütün hallerine vakıf olması, adâleti tatbik ile bid'atleri, zulüm ve fesadları, isyan ve inad gösterenleri def' eylemesi gerekir» diyerek onun yapacağı işleri bildirmektedir.

Diğer taraftan, şahsî servetini arayan bir sadrâzamın zararları hakkında da «para hayırlıdır mülâhazası ile buna karşı his beslemiyerek ve nefsi için hazine tahsili ve define tertibi emeli yürütmüyerek devletin mizacına âriz olan za'af ve fütür için ilâç tedarikine zihnini yormalıdır» demektedir.

Bundan başka, sadrazama ve hükümet reisine mahsus olan hassalar arasında da şunları saymaktadır: «...mevkiine mağrur olup halka kibir ve istiğna göstermiye ve pâdişah kendisinden başka bir kimseye daha fazla derecede sevgi ve teveccüh gösterse ona hased edip o mertebeye vusûl gayretinde olmalıyalar ve buğz ve garaz etmiyeler, murad ve emellerini tahsil etmekte... ikram ve ısrar etmiyeler... hak sözü hakîmâne olarak söliyeler...» Bir hükümet başkanının mevkiinden azli edilmesi korkusuna düşmemesi keyfiyetini de müellif ehemmiyetli bulmaktadır: «...Umûr-ı devlete lâzım olanı arz ve ifadede, Çendân azilden vehmetmemek gerektir. Zirâ, bir hizmeti yanlış görüp serzenişe marûz kalmaktan ise, azli ihtiyâr ile beğenilmek daha iyidir».

Bu bahsi, Ahlâk-ı Nâsırî, Ahlâk-ı Celâlî misaline göre aynı meseleleri ele alan, Kınalı-zade'nin Ahlâk-ı Alâî'sinden, veyâ, son devirde XIX. asırda, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın yazdığı «Akvem'ül-Mesâlik fî Ahvâl'il-Memâlik» adlı eserinden tâkip ederek daha fazla tafsilât ve teferruâta girmeyeceğiz. Bütün bu

ahlâk ve siyâset eserleri devlet adamlarında ve bilhassa hükümet reisi olacak zâtta (sadrâzam yâni başvekil) ahlâk ve faziletle birlikte ilim ve irfanın mevcudiyetini de başlıca şart olarak görmekte müttefiktirler. Diğer bir tâbir ile «vezir-i Aristo-tedbir,» «sâhib-i ilim ve mârifet» ve «iyi ahlâkı câmi» olacaktır.

Tarihimizin Osmanlı devrinde, XIV. asır başlarından itibaren olan safhasında, başlangıçta, vezir-i âzam ve hükümet reisi, ilmiye sınıfından, ilim muhitinden gelmekte idi ve devlet kadrosu içinde ilim yolundan idare hayatına geçenlerin sayısı oldukça fazla bulunuyordu. Bunların başında Çandarlı ailesini zikretmek lâzımdır. Hemen hemen Osmanlı henedanı ile beraber aynı zamanda tarih sahnesinde görülen ve bir buçuk asır en yüksek ilmiye makamı olan kazaskerlikle vezir-i âzamlığı ellerinde tutmuş olan Türk ailesi Çandarlılardır ki, cedleri olan Kara Halil Hayreddin Efendi, akrabalarından ve belki de kendisi gibi aslen Ankara'nın Nallıhan kazasının Cendere köyünden olan Edebâli'nin tavsiyesiyle Bilecik, İznik ve Bursa kadılıklarında, kazaskerlikte ve nihayet vezir-i âzamlıkta bulunmakla bu an'aneyi açmış ve kendisinden sonra evlât ve torunları da Fâtih devrine kadar ilim ocağı ile alâkalı ve münasebetlerini daima muhafaza etmişlerdir. Taşköprü-zâde'nin, Kara Halil'in, Murad I. tarafından büyük takdir gördüğünü, hükümdarın bu fâzıl zatı kazasker nasbedip, onu böyle yüksek bir mevki ile izâz ve ikrâm eyledikten mâda mansıpların en yükseği bulunan vezirlik ve beylerbeğlik mevkilerini ikisini birden ona tevcih eylediğini ve bu sebebden pašalık ünvanını da vererek Hayreddin Paşa lâkabı ile mülâkkab olduğunu bildirmektedir.

Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'nın ilmin kadr ve kıymetini iyi bildiği ve onu himaye ettiği muhakkaktır. Onun namına ithâf olunan bir Keşşaf tefsiri haşiyesini bu hususta bir misal olarak zikredebiliriz. Bu ailenin diğer azaları da, Ali Paşa, İbrahim Paşa, Halil Paşa, aynı şekilde ilmiye sınıfından yetişmiş idiler. Fakat bunların hâl tercümesinen bahsetmiyen Taşköprü-zâde sâdece Halil Paşa'nın oğlu Süleyman Çelebi'nin kazasker bulunduğunu ve babasından evvel vefat ettiğini bildirmektedir.

XV. asrın bilgin devlet adamları içinde mühim olarak Hızır bey ve evlâtlarını görüyoruz. Gerçi bunlardan hiç biri vezir-i âzam olmamış, devlet idaresinde bütün iktidarı elinde toplamamıştır. Fakat, fetihten sonra İstanbul'un ilk kadısı, ilk idarecisi bulunmak hasebiyle Sivrihisarlı ve Nasreddin Hoca'nın torunu bulunan Hızır Beyin ehemmiyeti hiç de küçümsenmeyecek derecededir. Taşköprü-zâde'nin anlattığına göre, daha 13 yaşında iken Arap memleketlerinden gelen âlimlere karşı ilmî kudretini göstermiş ve Bursa'da Sultan medresesinde Hocâ-zâde gibi bir âlime müderrislik yapmış, fetihten sonra da, Fâtih, İstanbul kadılığına

herkesten evvel onu lâıyk görmüştür. Ölümü 863 (1459) 'dadır ve mezarı Şeyh Vefâ yakınında Şâir Necati merhumun yattığı tekkede medfundur. Hızır Bey kısa boylu ve ilim sahasındaki geniş bilgi sahibi olması dolayısıyla «İlim dağarcığı» lâkabıyla tanınmakta idi. Onun oğulları, Sinan Paşa, Yakup Paşa, Ahmed Paşa her üçü de bu asrın âlim devlet adamlarından sayılmaktadır.

Bunların içinde en tanınmış olanı, Hoca Paşa adıyla anılan ve «Tazarr-u'ât-ı Sinan Paşa» eserinin müellifi Mevlânâ Sinanüddin Yusuf b. Hızır Beğ'dir. Taşköprü-zâde, kendisini aklî ve şer'î ilimlerde «Kesr'ül-ittılâ' bir kimesne» olarak tavsif eder ve 20 yaşında iken Edirne'de Dârulhadis müderrisi iken Fâtih'in onu kendisine hoca edindiğini, aralarında tam bir ittihat olduğunu bildirir. «Şeref-i hizmetine bir mertebe meyl eyledi ki, ruhla cismin taallûku gibi birbirisiyle kemâl-i âmizeş ve ittihadından müfarakate mecâl muhâl idi». Sonra, hocasını, Rum'a gelen Ali Kuşçu'dan riyaziye tahsiline sevkemiş, o da, tilmizlerinden Molla Lutfî vasıtasıyla Ali Kuşçu'nun derslerinden faydalanmıştır. Bu vâdide, Sinan Paşa o kadar terakki etmişti ki, Kadı-zâde-i Rumî'nin Çağminî risâlesine yazdığı şerhe haşiyeler yapmıştır. Fâtih Sultan Mehmed onu 875 (1470) 'de vezir yapmış ve Taşköprü-zâde'nin ifadesiyle «Cumhur-ı Umûr-ı saltanatta anınla istişare eylemiş» idi. Sâlim ve doğru düşünceleri dolayısıyla Padişah'a çok yakın bulunuyordu. Bununla beraber, 881 (1476) 'de, aralarında mahiyeti pek bilinmeyen bir hâdise cereyan edince Fâtih, onu azil ve hapsedirmiş, fakat, İstanbul'daki belli-başlı bütün ulemâ Divan'da toplanub da «ol serdar-ı ceş-i fudalâ elbette hapis-ten itlâk olunmak gerekir yoksa kitaplarımızı mutlaka ihrâk idüb memâlik-i Osmaniye-yi terk eyleriz» deyince serbest bırakmaya mecbur kalmıştı. Daha sonra, Sivrihisar'a müderris ve kadı olarak gönderildi ve ancak Bâyezid II. saltanata geçtikten sonra Edirne'ye celb edilerek Dârulhadis müderrisliği tevcih olundu. Vefatı *و السلام على من اتبع الهدى* cümlesinin delâlet ettiği 891 (1486) senesinde ise de Edirne'de veyâ İstanbul'da Eyyüb civarında medfun bulunduğu hakkında muhtelif rivâyetler vardır. Şeyh Vefâ'ya intisâbı ve onu Molla Gürânî'ye karşı müdafaası meşhurdur ve bu hadiseyi Taşköprü-zâde tafsilatıyla kaydeder.

Sinan Paşa'nın Tazarruat'ı ve Tezkeretül Evliyâ'sı, onu millî edebiyatımızın adetâ mümessillerinden yapacak kadar, ehemmiyetlidir ve güzeldir.

Onun kardeşi Yakup Paşa'nın nasıl vezaret rutbesine nâil olduğu pek bilinmiyorsa da Bursa kadısı iken kardeşi ile aynı senede (1486) vefat ettiği, Sadrüş-şerîa'nın Vikaye'ye yazdığı şerhe haşiyelerinin çok meşhur olduğu Taşköprü-zâde tarafından bildirilmektedir.

Diğer kardeşleri Müftî lakabıyla anılan Ahmed Paşa ise bir müddet Medâris-i Semâniye'de tedris vazifesi yaptıktan sonra, Fâtih devrinde azil ve nikbete uğradığı, sonra Üsküp medresesi ve kadılığında, Edirne'de üç şerefeli medreselerinden birinde bulunduğu, daha sonra, Bursa Müftisi olub bu vazifede 927

(1521) senesine kadar kalarak orada vefat ettiği bilinmektedir. Emîr Sultan hazinesinde medfundur, Bursa'da Ulu Câmî yanında Müftü Medresesi onun idi.

Fâtih devrindeki bilgin devlet adamlarının başında sadrazam Mahmud Paşa'yı zikretmek lâzımdır. Baba tarafından mâruf bir Bizans ailesine mensub bulunan Mahmud Paşa, Hadîkat'ul-Vüzerâ müellifinin ifâdesiyle, «âlim, fâdil, âkil ve kâmil, muhibb-i ulemâ, muîn-i fukarâ, ef'ali müstahsen bir vezîr» idi. Onun tedbirli, basiretli, muvaffak ve iyi bir sadrazam olduğunda bütün tarihler müteftiktir. Fâtih'in, Akkoyunlulara karşı yaptığı seferde, onu, tekrar Hükûmet başına getirmeye mecbur olması ve Otlukbeli muharebesinden sonraki isâbetli harp kararının bütün ümerâ ve padişah tarafından mâkul görülmesi, iyi bir devlet adamı olduğuna bir delil sayılabilir. Mahmud Paşa'yı ilim ve fadlından dolayı çekemiyenlerin hükümdar nezdinde yaptıkları devamlı tesir ile ve haksız yere idamını umumi efkâr bir şehâdet olarak kabul etmiş ve bu şehadetine şu arapça tarihi söylemişlerdir :

منع الاطراف ممدوح الكمال	صاحب الخيرات محمود الحاصل
راح مظلوماً الى دار النعيم	صادق السلطان محمود الكريم
مات محموداً شهيداً زاهداً	فات مرحوماً و تاريخ بدأ

Müverrih Ramazan-zâde'ye göre, kazaskerlik de yapmış bulunan Mahmud Paşa Medâris-i Semâniye'nin tedris sistemini ve teşkilâtını yâni İstanbul'daki ilk üniversitenin kanununu Ali Kuşçu ile birlikte yapmış, Tetümme ve Sahn medreselerinde okunacak dinî ilimlerin yanında, riyâziye, hey'et ve tıp ilimlerine âit müfredat programını da o tanzim eylemişti. Onun nâmına yazılan eserlerin sayısı, ne kadar ulemâ dostu olduğunu göstermiye kâfidir. Osman-zâde Tâib : «nâmını muhtevî kütüp ve resâil, Mahmud Paşa'nın, azîm şapına şahid-i âdildir» demektedir. Manisa Muradiye kütüphanesinde XII. hicri asırda istinsah edilmiş bir «Menâkib-i Mahmud Paşay-ı Velî» nüshası (No: 5070/9) onun gerek ilim adamı gerek devlet adamı olarak vasıf ve meziyetlerini bize anlatmaktadır. 873 (1473) 'de tanzim edilen ve hâlen Başvekâlet Arşivinde bir tapu defterinde sureti mevcut olan vakfiyesinde, her sene vakıfları gelirinin fazlasından 100.000 akçe'nin ulema'ya kismet-i âdile üzere, vazife tayini suretiyle, taksimini bildirilmektedir. Adnî mahlası kullanan Mahmud Paşa, aynı zamanda şâirdi.

Yine Fâtih devrinin bilgin devlet adamı, son vezir-i âzamı Karamânî Mehmed Paşadır. Mevlânâ Celâleddin Rumî ahfadından olan ve evvelâ tedris tarihine şülûk edip müderrislik etmiş iken sonra nişancı olan ve nihayet vezirliğe yükselen Karamânî Mehmed Paşayı tarihimizde âlim ve kâmil bir devlet adamı olarak ebedileştiren eseri «Fâtih Kanunnâmesi» diye anılan Kanunnâme-i Âl-i Osman'dır ve onun sadareti zamanında tedvin edilmiştir. Kezâ, Osman-zâde Tâib,

bu hususta diyor ki, «hâlâ (XVIII. asırda) düstur'ul-amel olan kavânin-i nâfiannın ekseri netice-i tedbir-i isâbet-peziridir». Kumkapıdaki Nişancı câmii onun eseridir.

XV. asır bilgin devlet adamları arasında mümtaz bir mevki işgal edenlerden biri de Çandarlı-zâde İbrahim Paşa'dır ki, babası Halil Paşa'nın idamında Edirne kadısı iken o da Padişahın hışmına uğramış ve azil edilmiştir. Çok sıkıntılı zamanlar yaşadı. Herhangi bir vazifeye tayin edilmediği gibi, hiç kimseden bir yardım ve muzaheret görmedi. Her devirde şu veya bu türlü tezahürlerine şahit olduğumuz hâl', İbrahim Çelebi'nin de başına geldi. Taşköprü-zâde bu hususta diyor ki : «edânî ve eâlî... Padişahın ona sû-i nazar üzere olduğun gördükleri ecilden *على دين ملوكهم* fehvâsınca hareketle nazar idüb a'yan-ı Âlemyân ol merdüm-i dûrbine tahkir ve tezlil ederlerdi. Hattâ bâzı ulemanın hizmetine ittisâl etmeğe razı olub ölmeyecek denlû geçinmek için talebesi zümresine katılmağı ihtiyâr etmişken Pâdişah-ı hışımnâkdan havf ettikleri sebepten zümre-i merkûmeden bir ferd ânı dânişmend idinmeğe râzî olmadı.» Nice zaman sonra Bursa'da Yıldırım Bâyezid evkâfı mütevellisi olursa da devrin Bursa kadısı Mevlânâ Kesteli'nin iftirâsına uğrıyarak azledildi. Geçinmek için Bursa ihtisâbını kabûle mecbur oldu. Fakat, zamanın dalkavukları bunu da çok görek bu vazifeyi elinden aldılar ve delidir diyerek Bursa bimarhânesine koydurdular. Bir müddet sonra buradan kurtulmaya muvaffak oldu. İbrâhim Çelebi Zeyniye şeyhlerinden Hacı Halife'ye intisap ederek onun mânevi dairesinde huzura kavuşmak istedi : Bir gün Hacı Halife müridleri ile birlikte Uludağ'a çıkar, adamlarından birine der ki, çayırda otlayan ve boynunda çingirak bulunan atı İbrahim'e götür, hayvanın boynundan çingırağı almadan buraya gelsin der. Şeyhin emrini yerine getiren Çandarlı-zâde, oraya vasil olunca şeyhine bunun sebebini sorar ve bana ihsân buyurduğunuz bu çanın âvâzesinin ruh'u meskûnun uzak köşelerine kadar ulaşmasını mı murad ettiniz der. Hacı Halife ise ona cevâben bu âvâze an karib İsfahan ve Hicaz'a vasil olub bu sadây-ı âlemgîre 'uşşâk muhayyer olmak muhakkaktır» cevabını verir ve İstanbul'a gitmesini, Amasya sancak beyi Şehzâde Bâyezid'e teveccüh etmesini tavsiye eder ki, buna göre hareket eden İbrâhim Çelebi de filhakika İstanbul'da Pâdişah tarafından kabûl ve Amasya kadılığına tâyin olunur. Aynı zamanda şehzâde lalalığı da uhdesinde idi. Bâyezid II.'in cülûsunda ise Rumeli kazaskerliği ile İstanbul'a celb edildi. Fakat, o sırada İstanbul kadısı bulunan ve kendisinin Bursa'da felâketine sebep olan Mevlânâ Kesteli'ye evvelkinden daha fazla hürmet ibrâz ederek büyük bir insanlık göstermiş oldu. Onun vezir-i âzamlığı 903 (1498) dedir. İki sene kadar bu vazifede kalmış ve Osmanlı-Venedik harbinde İnebahtı'da vefat etmiştir. Na'sı, âile Kabristanının bulunduğu İznik'e nakledilerek babasının yanında defnedilmiştir.

İlim ve fazilet sâhibi olan İbrahim Paşa'nın merhametli ve saht olduğunu bildiren Taşköprü-zâde, onun, «fukarâ-i Kostantiniyye'den her gün 600 fakirülhâl

ve kesirül'iyâl kimseler onun kesret-i ni'metine hayrân kalırlar idi» demektedir. Bu sebeble öldüğü vakit hazinesinde sadece 8000 akçe bulunmuştur. İstanbul'da, Edirne'de ve başka yerlerdeki eserleri ve hayrâtı büyük bir yekün tutar ve tafsilâtı, teferruatı bugün tamamıyla bilinmektedir. Vakfettiği kitapların listesine bakılınca onun nelerle meşgul olduğuna ve bilgisinin derinliğini anlamak kaabil oluyor : Tefsir-i Kebir'den başlayarak, Lâmi'ul-Envâr, Te'vilât-ı Kâşânî, Haazin'ul-Ekmele, 'İddet'ül-Mezâhib, Hüküm'ül-Eşrâf, Hulâsat'ul-Hakaayik, Câmi'ul-Cevâmi', v.s. gibi belli başlı dinî eserlerden başka Taberî tarihi, Mesnevî, Sâdet'ül-Emâ-rât misillü kitaplar da bu kütüphaneyi süsleyen eserler arasında idi. Onun h. 899 (1484) tarihli vakfiyesi, Edirne'dekilerden başka İstanbul'daki câmi, medrese, mektep, imâret v.s. ile İznik ve Kastamonu'daki tesislerini de bildirir.

Yine o devre âit bu vasıftaki devlet adamlarından Câfer Çelebi ile Müeyyed-zâde, Bâyezid II. saltanatı esnasında zikredilmesi lâzım gelen bilgin devlet adamları arasında iki mümtaz şahsiyettir.

Bunlardan Müeyyed-zâde Abdurrahman efendi, evvelâ, Edirne Kadısı sonra kazasker olarak ve Sultan Bayezid üzerinde tâ şehzadeliğinden itibâren büyük bir tesiri bulunmak suretiyle bu kategoriye ithal edilebilecek birisidir. Âlim ve fâzil, aynı zamanda üç lisanda şiir söylemeğe muktedir olan Abdurrahman efendinin bir çok müellefâtı olduğu gibi zengin bir de kütüphanesi vardır. Bu hususta yazdığımız bir makalede, Müeyyed-zâde'nin gerek şahsiyeti, gerek kütüphanesinin muhteiyatı hakkında epeyce tafsilât vermiştik (Bilgi, 1954, Sayı 87).

Câfer Çelebi'ye gelince o, Bâyezid II. ve Selim I. devirlerinde nişancılık ve kazaskerlik vazifelerini ifa etmiş ve eserleri ile tanınmış bir şahsiyet olup Tacî-zâde veya Tâc Beğ-zâde lâkabı ile mâruftur. Babası Amasya'da Bâyezid'in şehzâdeliği zamanında «müdir-i umûr yâni hassa-emiri» olan ve cülûsundan sonra da bir müddet defterdar veya nişancı olan Tacî Bey'dir. Tezkereci Aşık Çelebi'ye göre, «Tacî beğlülür Rum'da şeref ve câh ile mârûf bir hânedân» idi. Câfer Çelebi Amasya'da doğdu ve babasının yanında yetişti. Devrin meşhur ilim adamlarından tahsil gördükten ve mülâzım olduktan sonra müderrislik yaptı. Bir müddet İstanbul'da Mahmud Paşa Medresesinde günde 50 akçe ile ders okuttuktan sonra, Bâyezid II. onu, 1498 de, Divân-ı Hümâyûn'a nişancı aldı. O, bu sırada ilim, irfan ve münşiliği ile tanınmış ve bu konudaki iktidarını herkese tasdik ettirmişti. Bu vazifede liyâkatini isbat eden Câfer Çelebi, Âşık Çelebi'nin ifadesi ile «âyânın görür gözü ve selâtin-ı arab ve acem mürâselâtında mevk-kalem-i erkânın tutar eli» olmuştur. Bu sırada kendisine paşalık ünvanı da tevcih edildi ve teşrifatta sağ tarafta ve defterdara takdim edilerek oturmasına ve seferde, vezirler gibi, otağ kurmasına müsaade olundu. Bâyezid'in saltanatının sonuna kadar bu vazifede kaldı. Ancak, şehzâdeler vak'asında şehzâde Ahmed tarafını iltizam edeceğini hissettirdiği için Selim'in tahta geçmesini arzu ve bu yüzden isyân eden yeniçerilerin, bir gece, diğer erkân arasında Tacî-zâde'nin de evine hücum ede-

rek, mallarını yağma etmeleri ve ertesi gün diğerleri ile birlikte azil ve tardını istemeleri üzerine Câfer Çelebi azil (1512) ve tekaüt edildi. O, kendisine tahsis edilen tekaütlük haslarının gelirini almaktan istinkâf etmiş ise de, ilim adamları hakkında büyük bir teveccüh besleyen ve Câfer Çelebi'yi çok takdir eden Yavuz Sultan Selim, tahta geçtikten sonra evvelâ İstanbul civarındaki bazı kasabaların kadılık vâridatını da mansabına zâm ederek kendisini memnun etmeğe çalıştı ve sonra tekrar nişancılığa aldı. Pâdişah hazarda Câfer Çelebi'yi daima meclisinde bulundurur ve seferde de onun fikir ve mütalâasına büyük bir kıymet verirdi. Nitekim, Çaldıran seferinde, Yavuz Sultan Selim vaktini ekseriyâ İdris-i Bitlisi, Hâlmî ve Câfer Çelebiler ile geçirmişti. Bu sefere çıktığı zaman Şah İsmail'e gönderilen farsça mektuplardan bazıları Câfer Çelebi'nin kalemî ile yazıldığı gibi, Çaldıran muzafferiyetini müteâkip her tarafa gönderilen fetihnâmeleri de o yazmıştı. Bu muzafferiyetten sonra onun, Şah İsmail'in esir düşen zevcelerinden Tacî Hanımı Pâdişahın emriyle, tezevvüç ettiği malûmdur. O sırada kazaskerliğe getirilen Câfer Çelebi'nin Pâdişah nezdindeki kadr ve itibarı bundan sonra da devam etti ve bu vasfıyla devlet idaresinde daha büyük nüfuz ve salâhiyet kazandı. Ancak o kış, Amasya'da vukubulan askerî isyanında medhâldar olduğu, yapılan tahkikatta meydana çıkınca veyâ bu iftira bazı yalancı şahitlerle isbat edilmek istenince, Pâdişah diğer suçlularla birlikte onu da idam ettirdi. Yavuz Sultan Selim onun idam fetvasını kendisine verdirmiş, «İslam askerini isyana sevken adamın cezâsı nedir?» diye sorduğu suâle, Câfer Çelebi'nin «sâbit olursa katildir» diye verdiği cevabı infâz ettirmiştir. Mâmafih, vaktiyle Karıştıran sahasında vukubulan muharebe münasebetiyle yazılan bir hicvîyenin, bazı garazkârlar tarafından Câfer Çelebi'ye isnad edilerek Pâdişahın gazabına uğratıldığı hakkında da bir rivâyet vardır. Pâdişah onun idamından sonra nâdim olmuş ve bir kaç gün sonra, o zaman, Tavuk-Pazarı semti denilen bugünkü Çemberlitaş civarında çıkan yangın münasebetiyle Sadrazam Sinan Paşa'ya «bu yanub-yakılmalar Câfer Çelebi'nin şerâre-i âteş-i âh-ı bî-günâhıdır» diyerek duyduğu teessürü belirtmişti. Yine bu Pâdişahın cülusu sırasında devlette iki kişi bulunduğunu, bunlardan birinin Müeyyed-zâde, diğerinin de Câfer Çelebi bulunduğunu beyân ettiği söylenir. Devrinde kuvvetli bir münşî olarak tanınmış olan Câfer Çelebi'nin, bütün tezkereciler, nesrini nazmına, kasidelerini gazellerine tercih eder ve farsça yazılarının da türkçe yazılarından daha iyi olduğunu söylerler. Ancak, Müeyyed-zâde'nin onun farsçasını beğenmeyüp «Tâcî-zâde'nin fârisîsi Engüri fârisîsidir» dediğini de ilâve ederler. Bununla beraber lisâna hâkim ve kuvvetli dediğini de ilâve ederler. Bununla beraber lisâna hâkim ve kuvvetli bir muhayyeleye sâhib bulunan Câfer Çelebi'yi güzel kaside ve gazelleri ile ve bilhassa orijinal bir eser olan mesnevi tarzında yazılmış «Heves-nâme» si ile, zamanın birinci kademe devlet adamı olduğu kadar, değerli şâirleri arasında bulunduğunu da hatırlatmak lâzımdır. Bir çok nazîre mecmualarında şîirlerinin kayıtlı bulunması, Mesihî

ve Mekâlî gibi bazı şâirlerin onun hakkında kasideler yazmış olmaları bunu isbat edecek mâhiyettedir. Yalnız Gelibolulu Âlî, onu beğenmez, şiirlerini tatsız bulur ve Câfer Çelebi'yi «nâmı zâtına galip bir devletlû» addederek, tezkerecilerin onun şiiri ve inşâsı hususunda mübalâğa yaptıklarını bildirir. Hevesnâme'yi bile «nazm-ı bî-nemek» olarak vasıflandırır. Diğer taraftan Âşık Çelebi de, Câfer Çelebi'nin şiirlerinde aşk mefhumundan eser olmadığına ve buna delil olarak; Yavuz Sultan Selim ile aralarında bu konuda geçen bir münakaşaya işaret etmektedir. Kardeşi Sâdi Çelebi'nin (Tâcî-zâde) ağabeğinden daha kudretli olduğu kâbul edilmekle beraber farsça ve arapça kasideleri, Taşköprü-zâde'ye göre de; emsalsiz olan Câfer Çelebi'nin, devrinin münşileri arasında en büyük mevkiî işgal eden değerli bir şahsiyet olduğu da dâima tekrar olunur. Onun diğer eseri olan Mahrûse-i İstanbul Fetihnâmesi ise, tarihçilerin her zaman başvurdukları kaynak olmak itibarıyla büyük bir ehemmiyet taşır.

Câfer Çelebi'nin vefatını önceden sezdiği ve bunun için de şu beyti söylediği bildirilir :

«Ben şehid-i tîğ-ı aşk oldukda râh-ı yârda
Yumadan defn eyleyin tenden gubârı gitmesün»

Balat'da inşa ettirdiği mescid haziresine defnedilen bu âlim, münşî devlet adamını da diğerleri gibi rahmetle analım.

XVI. asırda bu kategoriye girebilecek bir çok devlet adamı bulabileceğimiz gibi (İbn Kemal, Ebussuûd, Pîrî Mehmed Paşa, Lûtfî Paşa, Celâl-zâde v.s.), XVII. ve müteakip asırlarda da kendilerinden bahsedebileceğimiz bilgin devlet adamları mevcuttur. Fâzıl Ahmed Paşa, Koca Ragıp Paşa, Cevdet Paşa v.s. gibi bunların hemen hepsi, aynı zamanda ilim ve irfân sâhibi, fazilet erbâbı, iyi ve medhedilmeğe sezâ ahlâk sâhibi kimselerdir.